

OSMANLI ARASTIRMALARI
V

Neşir Heyeti — Editorial Board

HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ

HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
V

İstanbul - 1986

BASIN TARİHİMİZİN BİBLİYOGRAFYASI MESELESİ

Nesimi Yazıcı

Bilindiği gibi «bibliyografyalar basılı materyalin tarihçesini, yapısını veya bunların diğer eserlerle ilişkisini açıklamak amacıyla yapılan maddî ve fikrî çalışmalardır. Bu çeşit çalışmalar, basılı materyalin her gün biraz daha artması nedeniyle daha fazla önem kazanmaktadır»¹. Ayrıca da bu durum, genel bazı bibliyografyalardan ziyade belli konulardaki çalışmaları içeren bibliyografyaların yapılmasını zorunlu kılmaktadır². Türk Basın Tarihi sahasında da aynı zorunluluk hissedilmiş ve hissedilmeye devam etmektedir. Çünkü bugünkü sınırlarımız içinde, millî dilimizde ilk gazetesinin çıkarılmasından beri 150 seneden, sınırlarımız dışında ise daha da fazla bir süre geçmiştir. Bu uzun dönemde bu sahada bir çok çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, henüz ciddi bir Türk Basın Tarihi yazılmamıştır³. Bunun çeşitli sebeplerini saymak mümkündür. Nitekim Arşive girilmemesi, süphesiz değişik tasnifler arasında kendisini bulup değerlendirecek araştırmacıları bekleyen belgelere ulaşamaması büyük bir eksiklik olarak karşımızda durmaktadır. Daha önce de bir münasebetle işaret ettiğimiz bu durum, yapılan çalışmaların bile eksik kalması, konunun ancak görünen yü-

1. Filiz Başoğlu, F. Günsel Tuncer, Sema Akıncı, İsmet Baydur, *Cumhuriyet Döneminde Bibliyografyaların Bibliyografyası*, Ankara, 1973, s. IX.

2. Örnek : Aykut Kazancıgil-Vural Solok, *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası* (1850-1981), İstanbul, ; Erdener Yurtcan, *Türk Hukuk Bibliyografyası*, 1966-68, İstanbul, 1971; Nimet Taşkiran, *Sürekli Türk Tıp Yayınlarında Cerrahi Makaleler Bibliyografyası*, 1849-1966, İstanbul, 1968.

3. Burada kimseyi eleştirmek istemiyoruz. Bununla birlikte «Türk Basın Tarihi» ismi altındaki bütün çalışmaların -ondan fazla- genel olarak birçok eksiklikleri bulunduğunu belirtmekle yetiniyoruz.

züne nüfûz edilebilmesi sonucunu doğurmaktadır⁴. Bununla birlikte bir diğer sebep olarak da koordinasyon eksikliğini, araştırmacıların birbirinden haberdar olamamasını belirtmek yerinde olacaktır⁵. Hiç değilse yayınlanan kitap ve makalelerin kolayca bulunur olması gerekir. Bu ise öncelikle bir Türk Basın Tarihi Bibliyografyasının yapılmasına bağlı olmaktadır. Bu sayede incelecek konu ile ilgili olarak daha önce yurt içi ve yurt dışında yapılan araştırmalar kolaylıkla bilinebilecektir.

Basın Tarihimizin bibliyografyasının tesbiti konusunda daha önce bazı çalışmalar yapılmış bulunmaktadır. Bunları kısaca şu şekilde değerlendirmek mümkündür : Nermin Abadan ve Behire Balkan'ın birlikte yaptıkları çalışma⁶. *1928-1962 Yılları Arasında Türkiye'de Yayınlanmış Basın Konusundaki Kitaplar* başlığını taşıyan bu araştırmada 101 kitap, 66 hukukî metinle, 1952-62 arasında ülkemizde yayınlanan basın konusundaki 33 makale ve Türk Basını konusunda Türkiye dışında yayınlanmış 16 kitap ve makaleye yer verilmiştir. Bir kısmı yine Türkler tarafından yabancı dille yazılmış olan bu son bölümdeki kitap ve makalelerden hiç biri uzun süre birlikte yaşadığımız, müşterek bir tarihe sahip olduğumuz ve genelde 1918'e kadar hemen aynı basın mevzuatına tabi olduğumuz, bu sebeple de bu sahada yakın ilişki içinde bulunmamız gereken Arap araştırmacılara ait değildir⁷. Böylece bu çalışmayı konusunun öneminin anlaşılması olduğunu göstermesi bakımından

4 Bu konudaki görüşlerimiz için bkz. Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi «Belgeler»*, Ankara, 1983, s. V-VI; Ayr. bkz. Nesimi Yazıcı, *Matbuat Müdürlüğünün Kuruluşu*, G.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Dergisi, S. 1983/5 (Ankara 1983), s. 113-114.

5 Diğer sahalarda da zaman zaman görülen bu eksiklik Basın Tarihi sahasında kendisini daha çok hissettirir. Çoğu defa yapılan ilmi kongrelerden bile daha sonra haberdar olmak mümkündür. Örnek : Son olarak İstanbul Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu ile Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün birlikte hazırladıkları «*Türkiye'de Yabancı Dille Basın*» (İstanbul 16-18 Mayıs 1984) Sempozyumundan ancak bitişinden sonra haberimiz olabilmıştır.

6 *1928-1962 Yılları Arasında Türkiye'de Yayınlanmış Basın Tarihi Konusundaki Kitaplar*, SBFD., c. XIX, S. 3-4 (Ankara 1964), s. 201-218.

7 Halbuki bu sırada Arap dünyasında, ilk Türkçe gazete sayılabilecek olan *Vakayi-i Mısıriyye* hakkında başlıbaşına bir çalışma yayınlanmış bulunuyordu. Bkz. Mısır'da yapılan Basın Tarihi araştırmaları kısmı.

faydalı, fakat eksik bir başlangıç olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Daha sonra «*Basın-Yayın Bibliyografyası*» nı görmekteyiz⁸. Fakat B. Varlık'ın haklı olarak belirttiği gibi⁹ bu çalışma da çok eksiktir. Nitekim içinde «*Gazeteciler Sendikası Yapı Kooperatifi Tüzüğü*» ne yer verilen bu eserde, Basın Tarihimiz açısından önemli sayılabilecek olan «*Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*» adlı kitabı bulamamaktayız¹⁰.

Basın Tarihimizin bibliyografyasının hazırlanması yolunda üçüncü çalışma olarak B. Varlık'ın «*Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası*» nı görmekteyiz¹¹. Burada 249 kitap ve 236 makale olmak üzere toplam 485 kaynağın bibliyografik künyesi verilmektedir. Çalışmada *Türkiye Bibliyografyası* ve *Türkiye Makaleler Bibliyografyası* na dayanılmış bu arada basın tarihi ile ilgili, görülebilen çalışmaların bibliyografyalarında da faydalanılmıştır. Fakat bilindiği gibi Türkiye Makaleler Bibliyografyası 1952 yılından beri yayınlanmaktadır. Her ne kadar yazar, bu eksikliği çeşitli yollarla telâfi etmeğe çalışmışsa da, araştırmanın eksikliğini bizzat kendisi de kabul etmek zorunda kalmıştır¹². Nitekim aradan bir sene geçtiğinde «*Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası'na Ek I*» i yayınlamış, burada 44'ü kitap, 131'i makale olmak üzere 175 bibliyografik künyeye daha yer vermiştir¹³. Bununla birlikte çalışmanın bu haliyle de bir çok eksiklikleri bulunmaktadır ve bu bir ölçüde normaldir de¹⁴. Çünkü saha geniş, çalışmalar dağınık ve bibliyografya hazırlama daha geniş, aynı zamanda da kolektif çalışmaları gerektirir mahiyettedir.

8 T.C. Bşbakanlık Kültür Müsteşarlığı Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü yay., Ankara, 1972, (99 s.).

9 Bülent Varlık, *Türkiye Basın-Yayın Tarihli Kaynakçası*, Ankara, 1981, s. XII-XIII.

10 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, Ankara, 1964.

11 Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksekokulu (Gazi Üniversitesi, Basın-Yayın Yüksekokulu) yayınlarından, Ankara, 1981. Bu kitabın kısa tanıtımı için bkz. Nesimi Yazıcı, İFD., c. XXVI (Ankara 1983), s. 785-86.

12 A.g.e., s. XIII.

13 Bülent Varlık, *Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası'na Ek I*, AİTİA Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksekokulu yayın organı İletişim, S. 1982/4 (Ankara 1982), s. 351-384.

14 Burada söz konusu edeceğimiz Arap ülkelerindeki yayınların hiç biri-

Biz burada bu kısa değerlendirmeyi yaptıktan sonra Basın Tarihimizin Bibliyografyası çalışmalarına ek olmak üzere araştırmacılarımıza Arap dünyasında ve bu ülkelerle ilgili olarak Batıda yapılan bazı çalışmalarını kısaca tanıtarak vermek istiyoruz. Burada bir defa daha tekrar etmek gerekirse Türk Basın Tarihi sahasında yapılan çalışmalar çok dağınıktır. Bu dağınıklık ve haberleşme eksikliği yurt dışına çıkılınca daha da belirginleşmektedir. Nitekim Basın Tarihimiz bizi ilgilendirdiği, tarafımızdan incelemeler, araştırmalar yapılmasını gerektirdiği gibi, bir kısmı ile yakın, bir kısmı ile de uzak komşu bulunduğumuz diğer bir çok ülkeyi de yakından ilgilendirmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğunun sınırları içerisinde gazetecilik XIX. yüzyılda başlamış ve gelişmiştir. Bazı yabancı ülkelerin kendi menfaatlerine hizmet etmek üzere ve kendi dilleriyle çıkardıkları gazeteler bir tarafa bırakılırsa ilk Türkçe gazetenin Mısır'da Mehmed Ali Paşa tarafından çıkartıldığını görürüz. Bu 1828'de yayınlanmaya başlayan Vakayi-i Misriyye'dir¹⁵. Bunu Vakayi el-Giridiyye (1830)¹⁶ ve nihayet Takvim-i Vekayi ve diğerlerinin takip ettikleri görülür. Ayrıca Yemen, Suûdî Arabistan, Irak, Suriye, Lübnan, Tunus gibi her biri günümüzde bağımsız birer devlet olan geniş bir sahada ya ilk gazetenin, ya da onu takip eden yayın organlarının Türkçe olarak, çoğu defa da Osmanlı idarecileri tarafından çıkarılmış olduğunu biliyoruz¹⁷. Bu sebeple Türk Basın Tarihi'nin inceleme alanını iyi belirlemek gerekir. Kısaca, Basın Tarihimizi günümüz Türkiye'sinin sınırlarıyla kayıtlamamak, onun en azından Türkçe çıkan bütün gazete, mecmua v.b. yayın organla-

sine Kaynakça'da yer verilmediği gibi, Türkiye'de yayınlanmış bazı önemli araştırmalar da atlanmış bulunmaktadır. Örnek : O. Nuri (Ergin), *İlk Gazete*, İstanbul Şehremâneti Mecmuası, Sene 4, S. 4 (İstanbul K. sâni 1928), s. 276-280; Vedat Günyol, *Matbuat*, İslâm Ansiklopedisi, c. VII; R. Rahmeti Arat, *Matbuat*, İslâm Ansiklopedisi, c. VII.

¹⁵ *Vakayi-i Misriyye* 25 C. evvel 1244/3 Aralık 1828 tarihinde yayınlanmaya başlamıştır. Gen. b. için bkz. İbrahim Abduh, *Tetavvuru's-sihafeti'l-Misriyye*, 1798-1951, Kahire, 1951, s. 26 vd.

¹⁶ *Vakayi el-Giridiyye* için bkz. A.g.e., s. 240-41.

¹⁷ Şam'da *Suriye* (1865), Halep'te (*El-Furat*) (1867), Bağdad'da *EzZevra* (1869), Libya'da *Trablusgarb* (1866), Yemen'de *San'a* (1877), Suudi Arabistan'da *Hicaz* (1908), Musul'da *Ceridetü'l-Musul* (1885) ve diğerleri.

rını içine aldığını kabul etmek lâzımdır. Hal böyle olunca yukarıda bazılarının isimlerini verdiğimiz ülkelerde ve ayrıca ilgili diğer ülkelerde yapılan basın tarihi araştırmalarının önemli bir bölümünün aynı zamanda Osmanlı Basın Tarihi, yani Türk Basın Tarihi'ni içermekte olacaklarını kabul etmelidir. Gerçekten de buralarda, bizim inceleme imkânı bulabildiğimiz Arap dünyasında¹⁸ gerek bir eser meydana getirmek, gerekse doktora tezleri şeklinde yapılan Basın Tarihi çalışmalarında Türkçe basının önemle ele alındığı tesbit edilir. Fakat bu çalışmalardan Türk araştırmacı ve okuyucusu güçlükle haberdar olabilmektedir¹⁹. İşte bu küçük çalışmada, bu sahadaki eksikliğin bir ölçüde aşılmasına çalışılacak. Görülebilen eserlerin bibliyografik künyeleri verilecektir, inceleme imkânı bulunabilenlerin, kısaca tanıtımı yapılacaktır.

Görülebileceği üzere burada verilen kitap ve makaleler Arap dünyası ile ilgilidir. Tabiatıyla büyük kısmı Arapça, bir kısmı da Batı dillerindedir. Bu eserlerin hemen hepsi önemli bölümler halinde o ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde bulunduğu sıradaki basının tarihini; gazeteleri, mecmuaları, yazar ve idarecilerini, matbaalarını, basın hürriyeti konularını ele alırlar. Bunun iki istisnası Cezayir ve Fas'la ilgili olarak verilen çalışmalardır; bunlardan Cezayir, Osmanlı İmparatorluğu'nda gazeteciliğin başlamasına çok yakın sırada Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fransızlar burada bir bakıma Arap dünyasının üçüncü gazetesi diyebileceğimiz el-Mübeşşir'i çıkarmışlardır ve bu yönüyle bizim için orijinal olabilir. Fas ise Kuzey Afrika'nın tamamen verilmiş olması düşüncesiyle burada kısaca gösterilmiştir.

18 Burada tanıtacağımız çalışmaların hemen tamamını Cezayir'de araştırmalar yaptığımız (Ekim 1983-Haziran 1984) sırada Cezayir Merkez Üniversitesi Ktp. (Bibliothèque de l'Université d'Algér-Centre) ve Cezayir Milli Kütüphanesi (Bibliothèque Nationale)'nde tanıma fırsatı bulduk. Yeri gelmişken gerek bu kütüphanelerin görevlileri ve gerekse diğer ilgililerin gösterdikleri yakın alakaya içten teşekkürlerimizi sunmak isteriz.

19 Nitekim *Takvim-i Vekâyi «Belgeler»* (Ankara, 1983) adlı çalışmamızı yaptığımız sırada bütün isteğimize ve çabalarımıza rağmen *Vekâyi-i Mısriyye*'nin bir kaç sayısının fotokopisini veya mikrofilmmini elde edemedik. Tabiatıyla bu konuda müstakil bir çalışma (İbrahim Abduh, *Tarihü'l-Vekâyi'l-Mısriyye*, Bulak, 1942) bulunduğundan da haberimiz olamadı.

Türk Basın Tarihi ile ilgili az veya çok bölümler içeren aşağıda künyeleri verilen çalışmaların, araştırmacılar tarafından tanınmasında büyük faydalar bulunmaktadır. Görüleceği üzere Arap ülkelerinde Basın Tarihiyle ilgili önemli çalışmalar, müteaddit doktora tezleri yapılmıştır. Fakat bunların hemen tamamı Türk araştırmacılarının meçhulü kalmış veya ilgilerini çekmemiştir. Bunların bilinmemesi, yapılanların tekrar yapılması sonucunu doğurur, bu da kaynak israfıdır. Halbuki her şeyde olduğu gibi, bu sahada da, kaynakların, enerjinin israfı yerine güçlerin birleştirilmesi, çalışmaların birbirini tamamlar olması gerekmektedir.

Şüphesiz bu çalışmanın da geliştirilmesi lâzımdır. Balkanlar, İran ve diğer ülkelerde yapılan, konu ile ilgili incelemelerin de bibliyografik künyeleri belirlenmeli ve yayınlanmalıdır²⁰. Tabiatıyla bu çalışma yani bibliyografyanın tesbiti ve yayınlanması konunun bir yönüyle halledilmiş olması demekse de, bir bakıma da yeni bir başlangıcı oluşturacaktır. Bu başlangıç ta Basın-Yayın Genel Müdürlüğü veya bir başka kuruluşun, mesela ülkemizde sayısı 8'e ulaşan Basın-Yayın Yüksek Okullarından birinin konuya sahip çıkarak bu kitap ve makaleleri bir merkezde toplaması ve araştırmacılara sunmasıdır. Ancak bu sayede sağlıklı ve sonuç verici çalışmalar yapılabilir.

ARAP DÜNYASINDA TÜRK BASIN TARİHİNİ İLGİLENDİREN YAYINLAR

Burada kitap ve makaleleri bugün için ait oldukları ülkelere göre ayırarak verdik. Tabiatıyla birden çok ülkenin Basın Tarihi'nden bahseden kitapları daha önce genel bir başlık altında topladık. İnceleme fırsatı bulduğumuz çalışmaları, bizimle olan ilgileri yönüyle kısaca değerlendirdik. Göremediklerimizi ismen vermekle iktifa ettik. Birden fazla baskısı olanları ise, kaçınıcı baskı olduğunu belirtmeden bizim gördüğümüz baskı tarihiyle verdik. Makalelerin verilmesinde, çok önemli olanlara yer ayırdık. Konuyla derinliğine

20 Kazan, Azarbeycan, Kafkasya, Kırım, Dobruca Türkleriyle, Özbekler, Kazaklar ve diğer bazı Türk gurupları için R. Rahmeti Arat'ın çalışması bir başlangıç olarak ele alınabilir. (İ.A., *Matbuat*, VII).

ilgileneceklerin verdiğimiz bibliyografyalardan hareketle bunları kolayca bulabileceklerini düşündük.

1 — BİRDEN FAZLA ÜLKENİN BASIN TARİHİNİ İÇEREN YAYINLAR

Filip di Tarrâzî, *Tarihü's-sıhâfetü'l-Arabiyye*, Beyrut, c. I-II, (1913), c. III (1914); c. IV (1933) : Tarrâzî'nin bu kitabı Arap aleminde Basın Tarihi konusunda yapılmış ilk ve çok önemli bir çalışmadır. Baştan üç cildi gazete, mecmua ve gazetecilerden bahseder. Dördüncü cilt ise, bugünkü Arap topraklarında ve Arapların başka yerlerde çıkardıkları gazete ve dergileri çizelgeler halinde gösterir. Sahasında ilk olan bu ciddî eserden daha sonra konuyla ilgili çalışma yapanlar istisnasız olarak faydalanmış, zaman zaman eksiklerini tamamlamışlardır. Bugünkü Arap ülkelerinde çıkan gazete ve dergiler için bu eser vazgeçilmez kaynak durumundadır.

Edip Müriüvve, *Es-Sıhâfetü'l-Arabiyye, neş'etühâ ve tetavvuru-hâ*, Beyrut, 1961, s. 500 : Sahibine sahasındaki önemli bir ödülü kazandırmış olan bu eser, modern tarzda yazılmış bir «Arap İletişim Tarihi» dir. Dört bölüm (fasıl) halinde hazırlanmıştır. *Giriş* (s. 7-10)'ten sonraki *Birinci Bölüm* (s. 11-70)'de önce «gazetecilik-journalisme» in Arapçası olan «es-sıhâfe» kelimesi üzerinde durulmuş, bunu takiben de gazetecilik şekilleri, bir gazetenin hazırlanışı ve Batı'da basının ortaya çıkışı ve gelişmesi kısaca ele alınmıştır. Bu bölümdeki bilgilerin Türk okuyucusu için orijinal bir tarafı bulunmamaktadır. Nitekim N. Abadan, K. Alemdar ve Oya Tokgöz'ün çalışmalarında bu bilgileri fazlasıyla bulmaktayız²¹. *İkinci Bölüm* (s. 71-127)'de Cahiliyye döneminden başlamak üzere Memluklar dönemi sonuna kadar Arap-İslâm dünyasında iletişim şekilleri ve vasıtaları ele alınmaktadır. *Üçüncü Bölüm* (s. 129-245)'de öncelikle Arap ülkelerinde matbaa ve gazeteciliğin ilk defa ortaya çıkışı işlenmektedir. Daha sonra sırasıyla Lübnan, Mısır, Suriye, Irak, Fi-

21 Nermin Abadan, *Gazeteciliğin Gelişim Safhaları*, SBFĐ., c. XVI, S. 1 (Ankara Mart 1961), s. 118-141; Korkmaz Alemdar, *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, 1981 (Bu kitabın tanıtımı için bkz. Nesimi Yazıcı, İFD., c. XXVI (Ankara 1983), s. 779-784); Oya Tokgöz, *Temel Gazetecilik*, Ankara, 1981.

listin, Arap yarımadası, Kuzey Afrika, Sudan ve bunlar haricindeki yerlerde gazetecilik ele alınmaktadır. Bu bölümün zaman sınırını 1800'lerden 1914'e kadar götürmek mümkündür. Bu zaman periyodu içerisinde sayılan ülkelerin büyük çoğunluğunun Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde birer vilayet oldukları düşünülürse verilen bilgilerin, Arap Basın Tarihini olduğu kadar, o sıralarda o ülkelerdeki resmî Osmanlı Basını ve Türklerin gerek Türkçe ve gerekse diğer dillerde çıkardıkları gazete ve gazeteciliği de içerdiği kolayca anlaşılır. *Dördüncü Bölüm* (s. 249-486) ise, Arap ülkelelerinde Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki basının tarihi ile ilgilidir.

Son derece geniş bir sahaya yüksekte bakmak durumunda bulunan bu çalışmada yazar en çok F. di Tarrâzi'nin adı geçen meşhur eserinden faydalanmıştır. Tabiatıyla konunun genişliği, derinliğine bir inceleme ortaya koymaya imkân vermemiştir. Ayrıca Türk kaynaklarından hiç faydalanılmamıştır. Buna rağmen Osmanlıların basın siyaseti konusunda yerli yersiz fikir beyan edilmiş, değerlendirilmeler ortaya konulmuştur. Örnek : bakınız s. 146 vd., 172 vd., 209.

Halil Sâbât, *Tarihu't-tabâa fi's-şarki'l-Arabî*, Kahire, 1966, s. 378 : Sekiz büyük başlık altındaki bu çalışmada yazar, dünyada ve özellikle Arap-İslâm aleminde matbaacılığın gelişimini incelemiştir. Bölümler : 1 - Dünyada matbaacılığın gelişimi (s. 11-20); 2 - Türkiye'de (s. 21-32); 3 - Lübnan'da (s. 33-98); 4 - Suriye'de (s. 99-128); 5 - Birleşik Arap Cumhuriyeti'nde (s. 129-292); 6 - Irak'ta (s. 293-316); 7 - Filistin, Ürdün, Yemen'de (317-336); 8 - Bahreyn, Küvet, Katar'da (s. 337-348). Özellikle Lübnan, Mısır, Suriye ve Irak'la ilgili bölümlerin büyük emek mahsulü olduğu tesbit edilmektedir. Kitabın kapsamı içerisindeki bölgelerin hemen tamamının Osmanlı hakimiyetinde bulunması ve çoğunda ilk matbaanın Osmanlı Devleti tarafından kurulmuş olması, çalışmayı bizim açımızdan ilginç kılmaktadır. Basın tarihçileri için daima müracaat edilecek bir kitap niteliğindedir.

Muhammed Sâliha ve Semih Ebu Mağlâ, *Tarihu's-sahafeti'l-Arabiyye, neş'etüha ve tetavvuruha*, Ürdün, 1964.

Kostaki İlyas Utâre el-Halebi, *Tarih-i Suhuf-ı Saltanat-ı Türkiye*, Mısır, 1925 : Bizim göremediğimiz bu çalışmanın Basın Tarihimiz yönünden büyük önemi olduğunu tahmin etmekteyiz. Zira

Türk Basın Tarihi sahasında bazı hatırat istisna edilirse, düzenli ilk incelemenin bu eser olması mümkündür. Bunu M. Nihat (Özön)'ün tamamlanmamış çalışması izler²².

Yusuf Serkis, *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-muarrebe*, Kahire, 1346 (M. 1928).

Haseneyn Abdül'Kadir, *Es-Sıhâfetü kemasdarî't-tarih*, 1958.

Christiane Souriau-Hoebrechts, *La Presse Maghrebine «Libye-Tunisie-Maroc-Algérie»*, Paris, 1969 : İsmiğin kapsadığı ülkelerin Basın Tarihi ile ilgili bir çalışma.

Martin Hartmaun, *The Arabie Press of Egypt*, London, 1899.

Clément Huart, *Litterature Arabe*, Paris, 1902 : Bu kitap Türkçe'ye de çevrilmiş bulunuyor²³.

Corci Zeydan, *El-Ceraidü'l-Arabiyye fi'l-âlem*, el-Hilal, S. I (Kahire 1892), s. 9-16.

Corci Zeydan, *Tarihu'n-nehdati's-sihâfiyyeti fi'l-luğati'l-Arabiyye*, el-Hilal, S. 8 (Kahire 1910), s. 483-492.

—, *Es-Sıhâfetü'l-Osmâniyye*, Mecelletü'l-muktebes, c. IV, (1909), s. 410.

—, *Et-Tıbâa ve's-sihâfe fi't-Türkiyyeti'l-Osmâniyye*, c. VI (1909), s. 474.

—, *Es-Sultan Abdülhamid el-Mahlu*, c. IV (1909), s. 140.

K. J. Basmadjan, *La Presse Musulmane, Revue du Monde Musulman*, c. IV, S. 1 (Paris, Janvier 1908), p. 181-201.

L. Bouvat, *La Presse Musulmane, Revue du Monde Musulman*, c. IV, S. 2 (Paris Fevrier 1908), p. 444-456.

2 — İRAK BASIN TARİHİ İLE İLGİLİ YAYINLAR

Abdullah İsmail el-Bustânî, *Hürriyyeti's-Sihâfe*, Kahire, 1950 :

22 M. Nihat (Özön), *Yüz Senelik Gazeteciliğimiz*, Aynı Tarihi, c. XV-XVII, S. 46-50, 52-53 (Ankara 1928), s. 2894-2906, 3069-3078, 3543-3547; 3636-3640; c. XXV, S. 84-86 (Ankara 1931), s. 7214-7224, 7444-7452.

23 Çev. : Cemal Sezgin, *Arap ve İslâm Edebiyatı*, Ankara, Tarihsiz.

Giriş'ten sonra üç bölümden oluşan bu çalışma, Kahire'de Fuad Evvel Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde doktora tezi olarak hazırlanmış bulunuyor. İsminden de anlaşılacağı üzere basın hürriyeti ile ilgili olup, konu; İngiltere, Fransa ve Irak karşılaştırılarak işleniyor. Bizim için önemi Irak'ta basın hürriyeti problemi incelenirken Osmanlı dönemiyle ilgili tahlillere girişilmiş olmasıdır. Fakat bu çalışmada da Osmanlı kaynaklarının ihmal edilmiş olduğunu belirtmek gerekir.

Refail Bittî, *Es-Sıhâfetü fi'l-İrak (Muhadârât)*, Bulak, 1955, s. 168 : Irak Basın Tarihi ile ilgili olan bu kitabın ilk bölümünde Osmanlı tarihi hakkında bazı genel bilgiler veriliyor. Daha sonra 1908'den önce, sonra ve nihayet 1914 sıralarında Irak basını işleniyor. Irak'da ilk defa çıkan gazete, Mithat Paşa'nın Bağdat'ta çıkardığı resmî vilayet gazetesi *Ez-Zevrâ* (1869) hakkında bilgi veriliyor. Burada bazı seyyahlara dayanılarak Irak'ta Curnalu'l-İrak adlı Türkçe-Arapça bir gazetenin 1816'da Vali Davut Paşa tarafından çıkarılmış olduğu yolundaki kayıt ise gerçekten araştırılmaya değer bir konu olarak görülmektedir. Buna göre; taş baskısı olarak tab' edilen bu gazetede, kabilelerle ilgili haberler, Irak'a ait bölgesel haberler, Osmanlı Devleti'ndeki olaylar, yürürlüğe giren yasalar, valinin emir ve yasakları, bölgede yapılan ıslahat, görevlilerin tayinleri v.b. konularda haberler yer alıyordu. Gazete ordu ileri gelenleriyle, büyük memurlara, şehir ayân ve elşrafına dağıtılıyordu. Bir nüshası da halkın okuması için Dârü'l-imâre duvarına asılıyordu.

Kitapta daha sonra yine bir Osmanlı resmî gazetesi olan *Cerîdetü'l-Musul* (1885) ve diğer gazetelerle dergiler hakkında bilgi verilmektedir. Bibliyografyası bulunmamakla birlikte bu eserin faydalı bir çalışma olduğu anlaşılıyor.

Abdu'r-Râzık el-Hasenî, *Tarihü's-sıhâfeti'l-İrâkiyye*, Sayda, 1971, c. I : Dört bölümlük bu eser, baştan 1933 yılına kadar Irak'ta çıkan gazete ve mecmuaları ayrı ayrı işliyor. Üzerinde birinci cilt yazıyorsa da biz ikinci cildinin çıkıp çıkmadığını tesbit edemedik.

3 — MISIR BASIN TARİHİ İLE İLGİLİ YAYINLAR

İbrahim Abduh, *Tetavvuru's-sıhâfeti'l-Mısriyye (1798-1951)*, Kahire, 1951 : Bu çalışmada Fransızların Mısır'ı işgali ve *Courrier*

de l'Egipte'i çıkarmalarından başlayarak 25 C. evvel 1244/3 Aralık 1828'de yayınlanmaya başlayan Vekayi-i Mısriyye ve diğer gazeteler hakkında bilgi veriliyor .Ayrıca Mısır'da gazeteciliğin başlaması çok güzel işlenmiş bulunuyor. Başlığından da anladığımız gibi 1951 yılına kadar geliyor. Arşiv kaynaklarından geniş biçimde yararlanmış bulunuyor.

Abdu'l-Latif Hamza, *Kıssatü's-sıhafeti'l-İrakiyye (fi Mısır) (münzü neş'etiha ilâ mantasafi'l-karni'l-ısrîn*, Bağdad, 1967, s. 228 : Kendisinden sonra Irak, Suriye, Lübnan, Fas, Cezayir, Sudan, Süudî Arabistan, Küveyt ve diğer Arap devletleri Basın Tarihlerini de ayrı ayrı işlemesi düşünülen bir serinin ilk kitabıdır. Giriş'ten sonra 17 bölüm, Sonuç, İndeks ve bibliyografyalardan oluşmaktadır. Mısır Basın Tarihi hakkında diğer çalışmalardan faydalanılarak hazırlanmış oldukça basit bir kitaptır.

Enver el-Cündî, *Es-Sıhafetü's-siyasiyye fi Mısır, münzü neş'atiha ilâ'l-harbi'l-âlemiyeti's-sâniyeti*, Kahire, 1962 : Bu eserde Mısır basının gelişmesi üç dönemde ele alınmaktadır : Osmanlılar dönemi, İngiliz ve Fransız himaye dönemi ve Mısır'ın istiklâlini kazanmasından sonra. Aslında bu çalışma üç kitaplık bir seri olarak düşünülmüş bulunuyor. Diğerlerinin çıkıp çıkmadığını bilemiyoruz.

Sami Aziz, *Es-Sıhafetü'l-Mısrıyye ve mevkifuhâ mine'l-ihtilâli'l-İngilizî*, Kahire, 1968, s. 363 : Önsöz'den sonra dört bölüm halinde düzenlenmiş olan bu eser, dönemin belgeleri ve daha sonraki gerek Arapça ve gerekse İngilizce ve Fransızca çalışmalardan faydalanılarak hazırlanmıştır.

Halil Sâbât, Sami Aziz, Yûnân Lebib, *Hürriyyetü's-Sıhafa fi Mısır 1898-1924*, Kahire, 1973 : Bu kitap Mısır'da basın hürriyetini çok geniş olarak ve belli bir tarihî perspektif içinde işleyen güzel bir araştırmadır.

Ahmed Hüseyin es-Sâvî, *Fecri's-sıhafa fi Mısır, dirâsât fi a'lâmi'l-hamleti'l-Fransiyye*, Kahire, 1975, s. 425 : Yazar bu çalışmasını Batı ve Arap kaynaklarını çok güzel kullanarak hazırlamış bulunuyor. Eserde Et-Tenbîh gazetesinin çıkıp çıkmadığı konusu derinliğine tahlil edilmiştir.

Kostaki İlyas Utare el-Halebî, *Tarihu tekvini's-sıhafi'l-Mısrıyye*, Kahire, 1928.

İbrahim Abduh, *Tarihu'l-Vekayii'l-Mısriyye*, Bulak, 1942.

İbrahim Abduh, *Tarihu't-tibâa ve's-sihafe fî Mısır, hilâlul- hamleti'l-Fransiyye*, Kahire, 1949.

4 — SURIYE BASIN TARİHİ İLE İLGİLİ YAYINLAR

Şemsü'd-Din er-Rifâi, *Tarihu's-sihafeti's-Suriye, es-sihafetü's-Suriye fi'l-ahdi'l-Osmanî (1800-1918)*, Kahire, 1969; c. I-II : Doktora tezi olarak iki cilt halinde hazırlanmış bulunan bu çalışmanın ikinci cildi Osmanlı sonrası (1918-1947)'ni ihtiva etmektedir. Birinci cilt ise Osmanlı Basın Tarihinin Suriye bölümünü göstermesi bakımından önemlidir.

E dip Hudûr, *Es-Sihafetü's-Suriye, neş'etüha-tetavvuriha*, Dimaşk, 1972 13 başlık halinde başlangıçından günümüze Suriye Basın Tarihi içermektedir.

İhsan Asker, *Tetavvuru's-sihafeti's-Suriye*, Kahire, 1973, s. 342 : Bu eser daha ziyade Osmanlı sonrası Suriye Basın Tarihi ile ilgilidir.

5 — SUUDİ ARABİSTAN BASIN TARİHİ İLE İLGİLİ YAYINLAR

Muhammed Abdurrahman eş-Şamih, *Es-Sihafetü fi'l-Hicaz (1908-1941)*, Beyrut, 1971, s. 232 : Bu kitapta bugünkü Suudi Arabistan toprakları üzerinde kurulan matbaa ve çıkarılan gazetelerin tarihi ele alınmıştır. 1883'te Mekke'de Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa tarafından ilk matbaanın kurulması, bunu müteakip bir Osmanlı resmî gazetesi olan el-Hicaz'ın çıkarılması genişçe işlenmiştir. Salnamelerden de faydalanılarak hazırlanmış bu eser *Giriş*'i müteakip üç müstakil bölüm, *Kaynaklar*, *İndeks* ve *İçindekiler*'den oluşmaktadır. Bunlardan ilk bölüm Osmanlı dönemine aittir.

Osman Hafız, *Tetavvuru's-sihafe fi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suudiyye*, Cidde, 1978, c. I : Bu kitapta daha çok Osmanlı dönemi sonrası işlenmektedir.

6 — LÜBNAN BASIN TARİHİ İLE İLGİLİ YAYINLAR

Core Aric Saâde, *En-Nehdatü's-sıhafiyye fî Lübnan*, Beyrut, s. 526 : Sahasında önemli bir araştırmadır. Başlangıcından 1960 yılına kadar gelmektedir.

Core Aric Saâde, *Es-Sıhafetü fî Lübnan*, Beyrut, 1965, s. 420 : Lübnan'da çıkan gazeteler ve gazetecilerle ilgili bilgi veren, tarih araştırması olarak fazla önem taşımayan bir kitaptır.

7 — YEMEN BASIN TARİHİ İLE İLGİLİ YAYINLAR

M. Abdullah Yahia el-Zine, *Le Yemen et Ses Moyens d'Information 1872-1974*, Algér, 1978 : Osmanlı İmparatorluğundan, ancak Birinci Cihan Savaşından sonra ayrılmış olan Yemen'in Basın Tarihi konusunda, Paris'te yapılmış bir doktora tezi olan bu kitap, sahasında tek ve önemli bir çalışmadır. Yazar inceleme ve araştırmalarını tamamlamak için Türkiye'ye de gelmiş ve Türkçe çalışmalardan yararlanmıştı. II. Abdülhamid döneminde burada çıkan devletin resmî gazetesi San'a hakkında bilgiler ihtiva etmek tedir.

8 — LİBYA BASIN TARİHİ İLE İLGİLİ YAYINLAR

Ali Mustafa el-Mısrâtî, *Sıhafetü Libya fî nısfı karn*, Beyrut, 1960, s. 292 : Libya'da Basın Tarihi ile ilgili olarak yapılan en önemli çalışmalardan biridir. Orada yayınlanan ilk Osmanlı resmî gazetesi *Trablusgarb* (1866)'ı ve ondan sonraki Türkçe-Arapça gazeteleri, İtalyan işgalinden sonra İstanbul'da gazete çıkaran Libya-lıları ve çalışmalarını göstermesi bakımından önemlidir.

9 — TUNUS BASIN TARİHİ İLE İLGİLİ YAYINLAR

Albert Canal, *La littérature et la presse Tunisiennes de l'Occupation à 1900*, Paris, 1924 : Bu kitapta Tunus'un ilk gazetesi er-Râid et-Tunisi hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Ömer b. Kafsiyye, *Evdâu alâ's-sıhafeti't-Tünisiyye*, Tunus, 1972 : Tunus Basın Tarihi 110 senelik bir periyod içerisinde incele-

nirken Osmanlı döneminde çıkan gazetelerden de bahsedilmektedir. Sonunda bir liste halinde bu gazeteler ayrıca gösterilmektedir.

Muhammed es-Salih Mahidî, *Tarihu's-sihafeti'l-Arabiyye ve Tatavvuruha bi'l-bilâdi't-Tunisiyye*, Tunus, 1965, s. 29.

Muhammed es-Salih Mahidî, *Tarihu't-tibâ'a ve'n-neşr bi Tunus*, Tunus, 1965, s. 32.

René Duchac, *Regards sur la presse tunisienne (étude non publiée*, Tunis, 1968, p. 68 (Université de Tunis, Centre d'Etudes des Sciences Sociales).

S. Zawadowski, *Index de la presse indigène de Tunisie*, in *Revue des Etudes Islamiques*, Paris, 1937, c. IV.

10 — CEZAYİR BASIN TARİHİ İLE İLGİLİ YAYINLAR

Ş. Balât, *Es-Sihafetü'l-Arabiyye fî Afrikayye's-Şimaliyye*, Cezair, 1945.

Ez-Zübeyr Seyfü'l-İslam, *Tarihu's-sihafe fî'l-Cezair*, Cezair, 1971.

Muhammed Nasır, *Es-suhufu'l-Arabiyyeti'l-Cezairiyye, min 1847 ilâ 1939*, Cezair, 1980, c. I, s. 238. İki cilt olarak hazırlanmış olan bu eser dikkatli bir araştırmanın mahsulüdür.

11 — FAS BASIN TARİHİ İLE İLGİLİ YAYINLAR

Zeynelâbidin el-Kettânî, *Es-Sihafetü'l-Mağribiyye, neş'etüha ve tetavvuruha (1820-1912)*, Mağrib, 1969, s. 260 : Bu çalışmanın Türk Basın Tarihi ile doğrudan bir ilgisi bulunmamaktadır. Güzel bir çalışmadır. Başlangıçtan günümüze Fas'ta matbaacılık, gazete ve mecmualar on büyük başlık altında ele alınıyor.

M. Pierre-José Mollard, *Le Régime de la Presse au Maroc*.